

Azərbaycan epiqrafiya

Savadlı alımların apardıqları kompleks tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, planetimizdə hər şey yarandıqdan sonra, yəni, (canlı aləmdə) güllər, quşlar, suda-quruda yaşayanlar, heyvanlar və digərləri yarandıqdan sonra insan yaranmışdır. İnsanın yaranmasında əsas amil əlverişli təbii coğrafi şəraitin olmasıdır. Çünkü insan yarandısa onun yaşaması üçün azuqələr və digər maddi-mənəvi nemətlər lazımdır. Bəşər aləmində ilk insanın, yəni, çay daşlarını götürüb özününa ağlına uyğun səviyyədə hazırlanmasından etibarən insanın yaranmasının və inkişafının mərhələləri başlanılmışdır. Bu dövr savadlı alımların tədqiqatları noticəsində Şərqi Afrikanın, Efiopiya, Tanzaniya, Keniya və Türkənə gölü ətrafında 1931-ci ildən başlayaraq ingilis alımları Luis Liki, Meri Liki və digərlərinin apardığı tədqiqat noticəsində insanın yaranma tarixini 1969-cu ilə qədər 2,7 milyon, 1970-ci ildən başlayaraq 1994-cü ilə qədər aparılan tədqiqatlar noticəsində 3,3 milyon, lakin 1994-cü ildən 2004-cü ilə qədər aparılan tədqiqatlar zamanı isə insanın yaranma tarixinin 5 milyon ilə bərabər olunması müəyyən olmuşdur. Lakin 5 milyon ildən 35 min ilə qədər müxtəlif tip insanlar meydana gəlmiş, onların fizioloji quruluşu və beyin tutumları da bir-birindən fərqlənmişdir. Lakin 31-35 min il bundan qabaq mustye mədəniyyətinin üst paleolit mədəniyyəti ilə əvəz olunması ilə əlaqədar olaraq homo-sapiens, yəni kamil insanlar meydana çıxmışdır. Məhz bu dövrdən etibarən irqlər meydana gəlmİŞdir.

İnsan şüru, təfəkkürü inkişaf etdikcə yeni-yeni əmək aletleri meydana gəlmİŞ və zamanın tələblərinə uyğun olaraq insanlar ovçuluq və yiğiciliqlə məşgül olmuşlar.

Savadlı alımların apardıqları tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, insanın sürüruna, əxlaqına havanın, suyun, orzağın olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır. Baxın təbiətə, təbiət rəngarəng olduğunu kimi insanlar da müxtəlifdir. Müxtəlif əxlaqi-mənəvi keyfiyyətlərə malikdirlər. Müasir zamanımızda bəşər aləmində baş verən ictimai-siyasi proseslər bəşəriyyəti üçuruma aparır. Yer üzünün əşrəfi olan insan bir-birinə daş ataraq ona xəyanət edir. Onun malını-mülkünü mənimseyir, elmi dildə desək plagiarılıqla məşgül olur. Bu bisavadlıqdan, əxlaqsızlıqdan və barbarlıqdan əmələ gelir. Müasir zamanımızda özünü alım adlandıran lakin, savadı olmayan şəxsiyyətlərdən nə gözləmək olar.

Mən 51 il elmlə və 33 il elmi pedaqoji fealiyyətlə məşgül olduğum üçün insanları xurafatdan, barbarlıqdan xilas etməyin yolunu elm, mədəniyyət və savadda görürrəm. Bəşəriyyətin peygəmbəri olan Məhəmməd peygəmbər deyirdi: "Alımları eşidin onlar bəşəriyyətin nuru, axırətin çıraqıdır".

Erməni mafiyasının 115 ildə bəşəriyyətə, o cümlədən Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı terrorçuluq fealiyyəti barbarlıqdan və cəhalətdən irəli gəlir. Çünkü insan dinindən, cinsindən asılı olmayıaraq bir-birinə xəyanət daşları atmamalıdır.

Bu gün savadlı alımların, o cümlədən Məşədixanım kimi alımların əsərlərini dən-dən oxumalı, ondan ibret dərsi götürməli, kompüterin yüksək inkişaf texnologiyasına baxmayaq, onun mütərəqqi əhəmiyyətine yox, sosial şəbəkələrdə baş vermiş eybəcərliliklər, barbar fikirlər bizi höyəcan təbili calmağa sövq edir. Nə üçün insan yırtıcıdır? Çünkü onun yediyi haram, dediyi yalandır.

Dahi Füzuli deyirdi ki, əxlaqsız, mənəviyyatsız, şərəfsiz insanlara elm öyrətməyin. Çünkü onlar bu elmi mənimseyib savadlı, əxlaqlı insanların boynunu qılinc-la vurarlar.

Azərbaycan epiqrafiya elminin banisi, gözəl insan, tarix elmləri doktoru, professor Məşədixanım Nemətova 1924-cü il yanvarın 5-də II Zabrat kəndində anadan olmuşdur. O, 1941-ci ildə orta məktəbi, 1948-ci ildə isə Azərbaycan Dövlət Uni-

versitetinin şərqsünaslıq fakültəsini qurtarmışdır. Məşədixanımın uşaqlıq illəri Azərbaycanın gözəl məskənlərindən biri olan Zabrat kəndində keçmiş, oranın füsunkar təbiəti Məşədixanımı özünə valeh etmiş və o Azərbaycan xalqının görkəmli aliminin əvvələsi olmayı başlamışdır. Məşədixanım Nemətovanın bu günlərdə 95 yaşı tamam olmuşdur. Elmi yaradıcılıq fealiyyətinə Məşədixanım Nemətova 1953-cü ildən Azərbaycan SSR EA Tarix institutunun epiqrafiya qrupunun rəhbəri kimi fealiyyətə başlamışdır.

1948-ci ildə Məşədixanım Nemətova Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Tarix institutunun aspiranturasına daxil olmuşdur. 1954-cü ildə o, namizəddik, 1968-ci ildə doktorluq dissertasiyasını müvəffəqiyətlə müdafiə edərək tarix elmləri doktoru alımlı dərcəsini almışdır.

Məşədixanım Nemətova nəinki Azərbaycanı, o cümlədən Cənubi Qafqaz ərazisini qarış-qarış gəzərək məzar daşları əsasında Azərbaycan tarixinin tədqiqinə başlamışdır. Savadlı alımlar gözəl bilirlər ki, istənilən yazılı mənbələri saxtalasdırmaq mümkündür. Lakin arxeoloji, epiqrafik, numizmatik, paleoantropoloji mənbələri isə saxtalaşdırmaq qeyri mümkündür. Məhz buna görə də dünyanın savadlı alımları ulu tariximizin tədqiqində həmin mənbələrə üstünlük verirlər. Epiqrafiq mənbələr sanki tarixin güzgüsüdür. Məşədixanım bu güzgüni əlində tutaraq təbiətin sıltaqlığına baxmayaraq Naxçıvanın 45-50 dərəcəli istiliyinə dözerək Qarabağın dağlarını, Şirvanın ərazilərini, Lənkəran, Masallı, Lerik və digər bölgələrimizi xanım olmasına baxmayaq kişi mərdliyi ilə qarış-qarış gəzərək daşları dindirmiş, daşlaşmış tariximizi canlandırmaya başlamışdır. Bu tarix Azərbaycan torpağının əzəmətindən, qüdrətindən və münbitliyindən xəbor verir. Məşədixanım Azərbaycanı gözdiqə epiqrafiq abidələri canlandıraraq, onlardan ilham alaraq elm aləmində ucalmağa başlamışdır.

Məşədixanım Nemətova 60 illik elmi fealiyyəti dövründə Azərbaycan ərazisini qarış-qarış gəzərək ərəb qrafikasının müxtəlif xətəri ilə ərəb, fars, türk dillərində daşlara hekk olunmuş daş salnamələrin səhifələrini vərəqləmiş, ölkənin iqtisadiyyəsi, sosial-mədəni tarixi, memarlıq, sənətşünaslıq, filologiya, islam fəlsəfəsi - sufizm, toponomika, etnogenet və s. problemlərə dair külli miqdarda yeni və ən dəqiq sənədlərlə Azərbaycanın tarixşünaslıq bazasını zənginləşdirmiştir. 2500-dən artıq epiqrafiq abidəni toplayıb, oxuyub onların tarixi əhəmiyyətini müəyyənləşdirmiştir. Bu elmi fealiyyətin noticəsi kimi 12-dən artıq monoqrafiyanın, 200 elmi məqalənin, o cümlədən 6 cildlik "Azərbaycanın epiqrafiq abidələrinin toplusu"nun müəllifiidir.

Leninqradda (indiki Sankt-Peterburqda) nəşr olunan "Epiqrafiqa Vostoka" jurnalı 1967-ci ildə çapdan çıxan 18-ci nömrəsində yazırdı: "M.S.Nemətova Azərbaycanın kitabelərini sistematik olaraq topla-

yır və tədqiq edir... Məqalələrində əvvələr məlum olmayan və özünün topladığı yazıları çap etdirir... M.Nemətovanın nəşr etdirdiyi kitabələr filoloqlar, dilçilər, Azərbaycanın maddi və mənəvi mədəniyyəti, incəsənəti və bədii sənətkarlığı ilə məşgül olan tarixçilər üçün böyük maraqlı doğurur..."

1976-ci ildə Moskvada çapdan çıxmış "İstoričeskaya ensiklopediya" kitabında professor V.A.Kraqkovskayanın məqaləsində son 200 ildə X.D.Fren, N.M.Xanikov (Rusiya), M.Amari (İtaliya), O.Tixsen (Prussia), F.Kaderov (İspaniya), A.Şevçenko, Ş.Bosselar, R.Vasse (Fransa) və bir neçə sovet alımlarının, o cümlədən Məşədixanım Nemətovanın da adı qeyd olunmuşdur.

Məşədixanım Nemətova epiqrafiyani bir fənn kimi də Azərbaycanda yaratmışdır. Onun işi təkcə epiqrafiq abidələrin aşkar edilməsi, toplanması, tərcümə edilməsi və çap olunmasından ibaret deyil. Alimin çoxillik tədqiqatları noticəsində aşkar olunmuş epiqrafiq abidələr tarixi mənbə kimi də Azərbaycan tarixinin müxtəlif konseptual problemlərinin tədqiqində mühüm rol oynayır.

Məşədixanım Nemətin əldə etdiyi xanəgah, ribat, mütqəddəs məzar, zaviyə və s. abidələr üzərindəki kitabələr XII-XIX əsrlərde Azərbaycanda mövcud olmuş sufi cəmiyyətlərinin - Qələndəriyyə, Qədiriyə, Bektaşıyyə qolları Babailər və Çələbilər, Xəlvətiyyə, Nəqşəbəndiyyə qolu Ələviyyə, sənətkarlarla bağlı Əxi cəmiyyətinin mərkəzlərini, şeyxlərinin adlarını, onların fealiyyətlərinin xronoloji çərçivəsini və fealiyyət dairəsini müəyyənləşdirmiştir. Kitabələrin çoxu inzibati bölgü, dövlət quruluşu, bürokratik dövlət aparatı, feodal sinfi zümrələrinə dair məraqlı məlumatlar verir. Kitabələrdə gedən bir sıra titul, ləqəb və rütbələrə əsasən Şirvanşahlar dövlətinin quruluşunu, idare üsulunu müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur.

Məşədixanım Zəngəzur, Laçın, Kəlbəcər, habelə Armaçixevidə (Gürcüstan), Qobustan tərəfdəki Qarabağ və digər qəbiristanlıqlarda aşkar etdiyi XIV-XIX əsrlərə aid at, qoç heykəli və başdaşı formalı məzar daşlarında türk tayfalarına məxsus tamqaların, şamanların təsvirləri əsasında Cənubi Qafqazda türk tayfalarının yayılma arealını və beləliklə, Azərbaycanın tarixi ərazisini müəyyənləşdirmiştir.

Ermenistan, Gürcüstan və Dağıstan ərazilərindəki müsəlman kitabələri haqqında da tədqiqatları var. 300-dən artıq elmi əsərin, o cümlədən 12 monoqrafiyanın müəllifidir.

M.Nemət epiqrafiq abidələrə əsasən bir sıra memarlıq abidələrinin teyinatını və tarixini dəqiqləşdirmiştir. Bunlardan, ilk növbədə, Şəmkir qülləsini qeyd etmək lazımdır. Abidə zəmanəmizə gəlib çatmayıb, yalnız təsviri qalmışdır. Memarlar abidənin tarixini XII əsrə aid edirdi və deyirdilər ki, bu, minarədir. Öten əsrin 70-ci illərində ərazidə qaz kəməri çəkilərən 3 metr dərinlikdən kufi xətti yazılı bir daş aşkar olunmuşdur. Yazı Məşədixanım Nemət tərəfindən oxunmuş və müəyyən olunmuşdur ki, bu, Şəmkir bürcünün kitabosudur. Kitabədə abidənin dəqiq inşa tarixi h.493=10991100 və təyinatı - gözətçi bürcü göstərilmişdir. Yazı hazırda Azərbaycan Tarixi Muzeyində sərgilənir.

Qız qalasının yazısının səhv olaraq "qüllə", yəni qala əvəzinə "qübbə", yəni gümbəz oxunması alımların Məsud Davudun mərtəbələrərən gümbəzlərin inşaatçısı kimi yanlış fikrə gəlməsi ilə nötücləndi. Yazının düzgün oxunuşu onun orta əsrlərdə müdafiə qalası olduğunu təsdiqlədi.

Həkəri və Araz çaylarının hövzəsində bir sıra türbələr yerləşir. Memarlar bu abidələrin yerli feodallara məxsusluğunu və XIII-XIV əsrlərə aid olduğunu iddia edirlər. Araz və Həkəri çayları hövzəsindeki memarlıq abidələrindən bəhs edən memarlar bunlardan heç birinin üzərində

kitabə olmadığına görə türbələrin kimin üçün tikildiyini aydınlaşdırı bilmədikləri üçün təsəssüflənmüşdilər. Lakin onların üzərindəki yazılar əsasən Məşədixanım müəllimə müəyyənləşdirmiştir ki, Zəngilanın Məmmədbəyli kəndindəki türbədə böyük alim Yəhya bəy Hacı Məhəmməd dəfn olunmuşdur. Yazida türbənin tikilmə tarixi h.7041305-ci il və Qarabağ memarlıq məktəbinin banisi Əli Məcdəddinin adı var.

Beləliklə, Məşədixanım Nemət XIII-XIV əsrlərde yaşmış, fealiyyət göstərmiş, Avropanın qapısı olan Anadolunu Çin ilə birləşdirən, Araz boyu Azərbaycandan keçən qədim karvan-ticaret (İpək) yolu üzərindəki Füzuli, Zəngilan, Cəbrayıll, Zəngəzur (Səlim keçidi), Ələyaz, Dərələyəzdə yerləşən memarlıq abidələrinin memarı Əli Məcdəddinin adını memarlıq tarixinə yazmışdır.

Abidələr üzərindəki qədim türk tayflarına məxsus onqonların (tanrıların) - maral üzərində oturduğunu qoşuları, Tibet yak öküzləri, şaman təsvirləri onların hələ islami qəbul etməzdən çox-çox əvvəl türkəşməsini göstərir. Onlar islami qəbul etdikdən sonra bir müddət qədim inanclarını saxlamış, sonra isə bu, onların təsviri sənətinə keçmişdir.

Məşədixanımın Urud kəşflərinə qədər tarixi ədəbiyyatda belə bir fikir mövcud idi ki, xristian olan alban tayfları xilafətin Qafqazın istilası zamanı islami qəbul etməsinə deyə qriqoryan xacını qəbul edib erməniləşdilər, gürcü xacını qəbul edib gürcüləşdilər. Urud abidələrinin adı daha inancını saxlamış, sonra isə bu, onların təsviri sənətinə keçmişdir.

Gürcü tədqiqatçıları İlisu sultanlarının gürcü İlisen məravalarının davamçıları, avarlar isə onların avar olduqlarını sübut etməyə çalışırlar. Məşədixanım Nemət İlisu Came məscidinin kitabəsində onların ərəb sərkərdəsi Əbu Məbran nəslindən, İlisu sultanlarının məzar daşlarında olan kitabələrə əsasən onların Əlibəy Şami (Suriya) övladları olmalarını sübut etmişdir.

Ərəb sərkərdəsi Əbu Müslüm xilafətin Qafqazı istilasından sonra Suriyadan qohumlarını Qafqaza köçürüb hərəsini bir əyalətə hakim təyin etmişdi. Sonra isə Azərbaycan ərazisində köçürülmüş ərəblər türkəşdilər. Azərbaycanda ərəblərlə əlaqədər kənd adları indiyə kimi mövcuddur.

M.Nemətova XIII-XIV əsrlərə aid Abşeronu (Buzovna, Şağan, Yeni Suraxanı) üç türbə üzərində ərəbcə yazılmış kitabələrə əsasən xristian Suriya nəsrlərinin Abşeronda yaşamlarını, türkəşmələrinin və Azərbaycan xalqının təşəkkülündə iştirak etmələrini sübut etmişdir.

M.Nemətova sənətşünaslıq tarixində məlum olmayan bədii daşyona sənəti məktəblərini, onun əsasını qoymuş ustaları, onların davamçılarının, fealiyyətlərinin yayıldığı sahələri müəyyənləşdirmiştir. O, XIII-XX əsrlərin əvvəllerinə kimi memarlıq və sənətşünaslıq tarixində məlum olan inşaatçı usta, memar, xəttat, həkkakların siyahısına Bakı-Abşeron üzrə 105, Şəki-Zaqatala bölgəsi üzrə məlum olan 8 nəfərin siyahısına 137 nəfərin adını əlavə etmişdir. Qalan bölgələrdə da bu kimi əlavələr var.

Məşədixanımın epiqrafiq sahəsində kəşfləri bizə torpaq iddiyasında olan bədənam qoşularımıza və erməni mafiyasına xidmət edən qüvvələrə də tutarlı cavabdır. Buna sübut Zəngəzurun Urud kəndindəki 1961-ci ildə üzə çıxardığı XIV-XVII əsrlərə aid qoç heykəlli və sənduqə formalı məzar daşlarındandır. İki abidə üzərində yazılış "Avladi ağvan" - alban övladları sözleri Zəngəzurda yaşmış alban tayflarının türkəşməsini və islami qəbul eməsini təsdiq edir və buna əyani sübutdur.

(Davam

(Əvvəli 5-ci səhifədə)

Məşədixanımın uzunmüddətli yaradıcılıq fəaliyyəti, alın təri, dərin zekası müqəddəs Azərbaycan dövləti tərəfindən qiymətləndirilmişdir. İnsanın əməyinə istər dövlət, istərsə də xalq tərəfindən verilən qiymət onun yaradıcılıq potensialını artırır və yeni-yeni yaradıcılıq uğurlarına zəmin yaradır. Mərhum şairimiz Cabir Novruzun dediyi kimi “Sağlığında qiymət verin insanlara” adlı müdrik kəlami bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Çünkü cəmiyyətin savadlı alimə, savadlı həkimə, savadlı zərgərə, savadlı din xadiminə, savadlı musiqişünasına mənəvi ehtiyacı vardır. Məşədixanım kimi alımların əsərləri dövləti, cəmiyyəti savadlaşdıraraq onları barbarlıqdan, ətalətdən, cahillikdən mənəviyyatsızlıqdan xilas edərək paklaşdırır. Eyni zamanda ağıllı, savadlı, bir-birinə xəyanət daşları atmamağa sövq edir. Bu gün bizim dövlətimizin mən deyərdim ki, bütün bəşəriyyətimizin nicat, inkişaf, tərəqqi yolu elm, mədəniyyət, savad yoludur. Mən gözəl bilirəm həyat mübarizədir. Hansı mübarizə? Ağıllı, savadlı, şərafətli, ləyaqətli, mərdi-mərdanə, sözü üzə deməklə mübarizə aparan dövlətinə xalqına şərəf, ucalıq gətirir və xalqını, dövlətini zirvələrə qaldırır. Məşədixanım Azərbaycan elminin zivəsi idi. Ona görə də Azərbaycan və bəşəri gəncləri Məşədixanım kimi savadlı alımların əsərlərini oxuyub, Məşədixanımı çıxdığı zirvəyə qalxmalıdırılar.

Məşədixanım elmi fəaliyyətlə yanaşı uzun müddət Azərbaycan Dövlət Universitetində epiqrafiya fənni tədris etmiş, minlərlə savadlı tələbələr hazırlamışdır.

Onun mühazirələrinə Azərbaycanın yüksək əxlaqi, mədəni dəyərlərinə malik gənclər qulaq asmış, ondan savad və mənəvi qida alaraq Azərbaycanın bütün bölgələrində bu gün fəaliyyət göstərir, ulu tariximizin zənginliyini maddi və mənəvi mədəniyyətini, epiqrafiq abidələrini təbliğ edirlər. Eyni zamanda müstəqil Azərbaycanın dövlət idarəetmə orqanlarında çalışırlar. Onların arasında hətta baş nazirin müavini Əli Əhmədov da vardır. Məşədixanım savadlı olan gənclərə həmişə analıq qayğısı göstərir, özünün bilik və bacarığını əsir-gəmirdi. Onun Azərbaycanda yaratdığı elmi məktəb sədası dünya miqyasına yayılmışdı.

Məşədixanım Tarix, Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutlarında yüksək əxlaqa, mədəniyyətə malik gənclərə hətta şerlər yazaraq çap etdirmişdi. Bu sətirlərin müəllifinə xitabən yazırırdı:

Əsədulla sən Allahın şirəsən
Daş dövrü insanların pirişən
Azərbaycan elmini dünyaya çatdırın
Elmin mücahidlərindən birisən...

Tarix elmləri doktoru, professor AMEA-nın müxbir üzvi Məşədixanımın mürəkkəblə deyil, öz alın təri ilə yazdığı əsərləri ona şərəf və şöhrət gətirdi. Nəticədə 2001-ci il iyulun 30-da AMEA-nın müxbir üzvi seçildi. Savadlı olan alımlar Məşədixanımı ürəkdən təbrik etdilər və ona yeni-yeni uğurlar arzuladılar. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevin 2009-cu il 4 mart tarixli sərəncamı ilə Məşədixanım Nemətovaya “Azərbaycanda epiqrafiq irsin tədqiqi sahəsində xüsusi xidmətlərinə görə” şöhrət ordeni verildi. Məşədixanımın əsərləri onu yüksək şərəfə və ləyaqətə qaldırırdı. Dünya şöhrətli alim Məşədixanım Nemətova 2016-cı il dekabrın 27-də 92 yaşında Bakı şəhərinin Zabrat qəsəbəsində gözlərini əbədi yumaraq əbədiyyətə qovuşdu.

Hər bir insan dünyadan köçəndən sonra belə o insan özünün əməlləri, övladları və əsərləri ilə yaşayır. Məşədixanım bu gün Azərbaycanın epiqrafiq elmində yaratdığı uca zirvələr əsasında Azərbaycanın savadlı alımların ürəklərində və onun əsərlərini oxuyan gənclərimizin beyinlərində yaşayır.

25 yanvar 2019-cu il.

Əsədulla Cəfərov
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya institutunun
Daş dövrü arxeologiyası şöbəsinin rəhbəri,

t.e.d., professor.

Mob: (050) 358-91-55